

Резюме

Розглядаються форми колективного дозвілля у традиційному українському суспільстві, їх роль у суспільному житті, регулюванні часу роботи і відпочинку тощо.

Ключові слова: колективне дозвілля, традиції, церква, майдан, свято, корчма, трапеза, обітниця.

Summary

The forms of the collective leisure in the traditional Ukrainian society, their role in the public life, work and rest time regulation are considered in the article.

Key words: collective leisure, traditions, church, majdan, holiday, tavern, collective meal, oath.

УДК 793.31.:729.83(477) і (043.3)

О.С. Бойко

ОБРЯДОВІ ТАНЦІ У КАЛЕНДАРНИХ СВЯТАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (ВЕСНЯНИЙ ЦИКЛ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Танець відбиває характер народу і притаманний йому спосіб життя, що значною мірою визначається кліматом, географічним ареалом розселення тієї чи іншої етнospільноти.

Вплив природних умов на формування національних і регіональних особливостей обрядових танців східних слов'ян відзначають у своїх працях українські – В.Верховинець, А.Гуменюк, К.Василенко, М.Вантух, К.Балог, Д.Демків, А.Кривохижа, В.Шкоріненко, О.Мерлянова, російські – К.Голейзовський, В.Уральська, Р.Уразильдєєв, М.Ельяш, білоруські – Ю.Чурко, Р.Череховська та інші дослідники. Однак у вітчизняному мистецтвознавстві радянського й пострадянського періодів ще не з'явилося жодної праці з порівняльного аналізу спричинених природними умовами відмінностей у композиції та змісті народних календарів і невід'ємних від них обрядових танців українців, росіян і білорусів.

Мета статті – виявити характерні особливості обрядових танців весняного календарного циклу у східних слов'ян.

Землеробські народи, до яких належать українці, росіяни та білоруси, створили свій календар, що визначав порядок життєдіяльності людини і був пов'язаний із циклами природи. Найдавніший східнослов'янський календар, зображений на глечикі IV ст. н.е., знайденому у селі Ромашки (Київської обл.) і розшифрований академіком Б.Рибаковим. Як довів дослідник, терміни язичницьких обрядових свят, визначені в календарі, зумовлені фазами розвитку хлібів, сонцем і періодом дощів [6; 87]. Календар із села Ромашки засвідчив той факт, що церковний календар, поширюваний на Русі з часів прийняття християнства, базувався на народному, пристосовуючи установлені язичницькі обряди до певних дат церковного календаря та надаючи їм нових назв. Прив'язки архаїчних свят до християнських в українських, російських та білоруських народних календарях не співпадають: „...Через різні кліматичні умови й особливості історичного розвитку одні й ті ж обряди у росіян, українців та білорусів виявились приуроченими до різних дат і свят. Так, українці ходили в поле дивитися паростки жита і здійснювали магічні дії, начебто здатні сприяти його подальшому росту, в Юр'їв день, а росіяни оглядали озимину й робили ті ж самі чи аналогічні магічні маніпуляції вже на Вознесіння. Деякі обряди у білорусів й українців (як і в багатьох європейських народів) пов'язані з Івановим днем (Іван Купала), у росіян були перенесені на Трійцю, а купальська обрядовість в останніх виявилася дуже здібненою” [7; 7].

Весняні обрядодії східних слов'ян розпочиналися із проводів зими (Масляна у росіян, частково – у білорусів, колодки, Колодій – в українців). Характеризуючи Масляну, В.Соколова відзначає, що її святкування припадає на другу половину лютого – початок березня, коли на більшій частині Росії ще владарює зима, тому на перший план висувається тема проводів зими, тоді як обряди, пов'язані із зустріччю весни, перенесені на більш пізній період. Назва Масляна

(„Масленица”) власне російська, пізня. Її поява зумовлена тим, що в цей час їли багато масляної їжі, насамперед – млинців („блинов масляных”). За назвою свята стали називати й антропоморфне зображення божества, котре проганяли; первісна назва цього уособлення зими, мороку і смерті була забута. Російські дослідники ставлять під сумнів ритуальний характер популярної, культової їжі росіян – млинців як символу сонця. Під час Масляної танцювали, однак танці були виявом святкового настрою, веселощів, не мали міфологічного змісту й жодного стосунку до весняних обрядових хороводів, які на російському ґрунті розпочиналися значно пізніше – на Семик-Трійцю [7; 11].

Українські колодки (від звичаю прив'язування колодки до ніг неодруженим хлопцям і дівчатам) та білоруська Масниця відзначалися значно скромніше, ніж російська Масляна, що належала до найвеселіших національних свят. Серед обрядових елементів цих свят також відсутні обрядові хороводи, що знімає потребу їх детального аналізу в нашій статті.

Б.Єгоров в „Очерках по истории русской культуры” підкреслює, що не лише виробнича діяльність, а й майже всі особливості побуту російського селянина визначалися умовами відносно суворого клімату: „Календарний поділ річного циклу на чотири тримісячні частини (весна, літо, осінь, зима) більш чи менш співпадав із реальністю лише в південних районах країни, чорноземній зоні, – пише дослідник. – Що ж стосується середньої частини Європейської Росії, то там зима ще більше розширювала свої володіння. Північніше Москви весна розпочиналася фактично наприкінці квітня” [3; 352]. Коротке літо й північна природа зумовило своєрідну приглушеність забарвлення світу, в якому жив російський селянин, отже, сформували картину світу, яка більшою чи меншою мірою відрізнялася від картини світу в свідомості українського та білоруського селянина. „Не яскраво сине небо, а блідо блакитне... Не зелені, сині, чорні тони морів, озер і рік, а головним чином сірі, сріблясті, – відзначає дослідник. – Взимку все забарвлювалось, за винятком хвойних лісів, у чорно-білі, восени й навесні – в сірі: сірі поля, сірий ліс, пожухла трава, сірі дерев'яні будови (адже в російському селі не прийнято фарбувати будинки), навіть церкви часто зроблені із дерева й також виглядали сірими...” [3; 352-353]. На думку Б.Єгорова, бліде, переважно сіре тло забарвлення природи й села вирішально вплинуло на природну естетику, якій, на відміну від української, не властиві яскраві барви. Дослідник твердить, що навіть поняття яскравості пов'язується в Росії не з різнобарв'ям (як в Україні), а із зимовою білизою, аргументуючи це твердження пушкінським рядком із 5-ї глави „Євгенія Онегіна”: „Все ярко, все бело было кругом” [3; 353].

Як доводять дослідники народної календарної обрядовості (українські – М.Грушевський, В.Гнатюк, Ф.Вовк, А.Пономарьов, В.Курочкін, С.Грица; російські – Є.Анічков, В.Пропп, М.Шереметьєва, В.Соколова; білоруські – М.Ярчук, Є.Романов, Ю.Чурко та ін.) зустріч весни складала в давнину у східних слов'ян комплекс, окремі елементи якого різною мірою збереглися у традиційних культурах українців, росіян та білорусів. Зокрема, закликання і зустріч весни, залежно від місцевості і кліматичних умов, припадало на різні календарні дати і здійснювалося по-різному, хоч мало і спільні риси. Так, закликання весни в українців та білорусів включало обрядові танці, у росіян „хороводи водили на Пасху, і з обрядами зустрічі весни вони не пов'язувались” [7; 76].

Зустріч весни розпочиналася в Україні дівочими піснями й заклинаннями, до яких, здебільшого від Великодня (22 березня ст. ст. – 4 квітня н.ст.) долучалися дівочі танки. Найвідоміші з них – „Просо”, „Кривий танець”, „Галя”, „Воротар”, „Мости”, „Парубок”, „Кроковее колесо”, „Шум”, „Коструб”, „Подольночка”, „Мак”, „Заїнька”, „Перепілка”, „Жучок”, „Білозорчик” та ін.

У Західній Україні обрядові ігрові пісні називають гаївками, гайлками, гагілками, ягілками, ягівками. На відміну від веснянок вони виконувалися переважно чи й виключно на Великдень: „...Гаївки грали три великодні дні аж до пізнього вечора; все це відбувалося біля церкви, а по закінченні, взявшись попід руки по четверо, хлопці й дівчата йшли з піснею від церкви через село на майдан; востаннє гаївки водили через тиждень після Великодня, у провідну (Поминальну) неділю...” [4; 126].

Характеризуючи українські танки, М.Максимович відзначав: „Ці українські ігрові веснянки – те саме, що у Великій Русі хороводи, про які й там у народі кажуть „танки

водить”; і деякі з них – ті самі, що й на Україні: „Просо сеять”, „Мак сеять”, „Заюшка”, „Ящур”. Різняться вони тим, що у великоросійських танках чи хоровах беруть участь старі й молоді обох статей і водять їх від весни до зими, нерідко закінчуючи ними й інші народні свята; танки ж південноруські належать тільки дівчатам і весні, бо водять їх лише від Великодня до Зеленої неділі” [5; 36].

Заводійку українських веснянок називали „весняною березою”, а не хоровадницею, як стверджував К.Василенко у підручнику „Український танець” [1; 16]. На суттєву різницю між українською „березою” і російською хоровадницею вказує і М.Максимович: „Великоросійськими танками керує окрема хоровадниця, переважно літня жінка, нерідко вдова; українські ж танки водять самі дівчата, з яких попереду стає більш показна з себе чи більш спритна в іграх” [5; 36]. На думку М.Максимовича, назва „хоровод” взагалі „не пристає до дівочих танців”, хоч дослідник і відзначає поширену в Україні у першій половині XIX ст. моду на „московські, і особливо солдатські” пісні, за якої причини була досить добре відома ігрова пісня „Как у наших, у наших у ворот / Стоял девок хоровод” [5; 36-37].

Як доводить В.Соколова, весняна обрядовість найкраще збереглася у білорусів, хоча наприкінці XIX ст. її цілісний комплекс, у загальних рисах схожий на український, став руйнуватися: веснянки – пісні й танці – втрачали первісне обрядове значення, перетворюючись на звичайні молодіжні забави. Найзвичайніших втрат ігрова весняна обрядовість зазнала на російському ґрунті. Характеризуючи російський хоровод у Переяславському повіті Володимирської губернії (село Велика Брембола), В.Соколова, зокрема, відзначає: „...У першу неділю після Пасхи „справляли круг” (водили хоровод – О.Б.). У середині села дівчата ставали в коло, парами, всі в білих хустках, і йшли довкруг церкви проти (підкр. наше – О.Б.) сонця... Серед пісень, що при цьому співалися, тільки „Просо сеяли...” пов'язана з весняною обрядовістю, інші ж – ліричні й міські романси, наприклад „Люблю я гусарика...” тощо.

Як можна бачити, – підкреслює дослідниця, – заклинання весни у росіян збереглося лише в окремих місцях, переважно в західних і південних (найбільше відомостей із Калужської губ.). Але немає сумніву, що раніше цей обряд був поширений...” [7; 76-77].

Погоджуючись з останнім твердженням В.Соколової, відзначимо, що, з огляду на різні природні умови, весняна обрядовість на територіях Росії, України та Білорусії не могла бути і в епохи, що передували XIX століттю: відмінними були періоди б зачаткування обрядових хоровадів, час їхнього тривання, віковий і статевий склад учасників, їхній одяг, взуття тощо. Ці та інші фактори впливають на манеру виконання, особливості пластичних рухів, темпоритм обрядових танців тощо. „В залежності від географічних і кліматичних умов, у відповідності з оточенням у кожного слов'янського племені складалися свої звичаї, порядки й життєві навики, – відзначав К.Голейзовський у відомій праці „Образы русской народной хореографии”. – Ті, що мешкали в холодніших місцях, одягалися тепло, отже, і жест їхній мав різко відрізнитися від жесту тих, які населяли тепліші місцевості” [2; 24]. Спокійним, статичним жіночим хоровадом Росії, серед яких особливою уповільненістю вирізняються північні „ходюги”, властива плавність, повільні оберти голови та корпусу, лаконічність, скупість і суворість руху [9; 9]. Українські обрядові весняні танки характеризує порівняно вищий рівень розкутості, жвавості і легкості, що зумовлено, звичайно, не тільки відмінними кліматичними умовами, а й відмінностями у статусі жінки в українській і російській традиційних культурах.

Одним із найважливіших свят у народному календарі росіян була Трійця. За складністю й розмаїттям зокрема й архаїчних елементів семицько-троїцький комплекс співставний лише з Масляною, що знайшло своє відображення і на лубочних картинках XIX – початку XX ст., де обидва свята змальовували разом [7; 188]. Суттєвою відмінністю Семика – Трійці було те, що в комплексі обрядодій важливе місце посідали хороводи.

Аналізуючи мелодику російських семицько-троїцьких пісень, дослідники виділяють в них дві групи: одна, пов'язана з хоровами, іграми і плясами, вирізняється чіткістю ритмічних фігур; друга, пов'язана зі святковими ходами, має іншу ритмічну організацію [7; 208]. Це відображає характерні свята, в яких надзвичайно важливе місце посідали як танці й ігри, так і розмаїті ходи /„шествия”/ – до лісу, до берізки й назад, у поле, в село з берізкою, до річки, в яку

викидали ритуальну берізку й віночки. Під час свята берізку оспівувала /„опевали”/: „Завивайся, берізка, завивайся, кудрявая”; особливою популярністю користувалася ігрова пісня „Во поле березонька стояла”, виконувались „Веселая беседа”, „Во лузях” та романси, частушки, ліричні пісні, не пов’язані, на відміну від хороводів, із міфологічним змістом свята.

Особлива популярність семицько-троїцького комплексу й Масляної в російській народній культурі пояснюється значною мірою тим, що обидва свята були легалізовані православною московською церквою і заохочувалися державою, котра намагалася перетворити їх на феномен імперської масової культури „для народу”. Семик – Трійця і Масляна з широким розмахом відзначалися не лише в російських селах, а й у містах, зокрема, Москві й Петербурзі; в час їх проведення організовувались ярмарки, балаганні вистави та інші розважальні дійства. Російські урядовці й церковники прагнули прищепити російські традиції відзначення Семика – Трійці та Масляної і на територіях України та Білорусі, що входили до складу Російської імперії, однак, діставши поширення у більшою чи меншою мірою зрусифікованих містах, свята не узвичаїлись передовсім в українській традиційній культурі XIX – початку XX ст., котра, руйнуючись під впливом низки чинників, усе ж зберігала риси національної своєрідності, цілісності і самодостатності.

Як відомо, основу троїцької обрядовості становить культ рослинності, що кристалізувався на ґрунті російської традиційної культури як культ берізки. Однією з найважливіших обрядодій семицько-троїцького комплексу було завивання берізки (на Семик) і розвивання (на Трійцю), а також плетіння вінків, що супроводжувалось магічними обрядами й ворожінням про здоров’я членів родини, судженого для дівчини тощо. У ритуальних віночках водили хороводи, а потім кидали їх у воду. По тому, як пливли віночки, дівчата намагалися вгадати свою майбутню долю.

Таким чином, це російське свято увібрало ті елементи, які в українців та білорусів перенесені на літню купальську обрядовість. Із купальськими обрядами українців та білорусів споріднює російську Трійцю і звичай прикрашати деревце (в російській традиції – майже виключно берізку) стрічками, хустками, бісером (іноді роль берізки виконувала дівчинка – підліток). Довкруг берізки водили хороводи, а потім, „роздягнувши”, топили у водоймі. Молодіжний хороводний гурт на чолі з дівчинкою – „берізкою” обходив житній лан, берізку ставили в полі, на лісовій галявині, посеред сільського майдану, біля церкви. Обряд пов’язаний із магією родючості. Слова пісень розкривали зміст обряду і порядок його проведення. Так, в одній із пісень, записаних у Московській губернії, в середині XIX ст., розповідається, що дівчата робили в лісі:

Становились девушки
Во свои круги,
Становили вино зеленое,
Пиво пьяное.

Стали ребятаушки
Кушать яичницы,
А мы пойдем погуляем,
Свои веночки завьем [7; 209].

В іншій хороводній пісні дівчата співали, що мають в році лише одне свято – Семик, чи два – Семик та Трійцю:

У нас в году два праздника:
Семик до Троица.
Ай, лиле, да лиле,
Семик до Троица [7; 210].

Обрядове прикрашання деревця (інколи – берізки, як у Росії, частіше – тополі, клена, осики чи якогось ін. дерева) поширене й на територіях України та Білорусі, однак це не спричинило на ґрунті цих культур творення культу одного дерева як національного символу. Російський Семик в українській культурі характеризується як Русальчин (Русальний, Мавський, Навський, Нявський) Великдень чи тиждень [4; 513-514].

Весняний семицько-троїцький комплекс у Росії акумулює ті обрядові елементи, які в українській та білоруській традиційних культурах пов'язуються із літнім святом Івана Купала, відзначеного у полянському народному календарі IV ст. до н.е. двома хрестами як найважливішого і найбільшого.

Отже, аналіз календарних весняних свят українців, росіян та білорусів XIX – початку XX ст. доводить, що обрядодії, зокрема, хореографічні, мали не тільки спільні риси, а й чітко виражені відмінності, значною мірою зумовлені специфікою природного середовища. Архаїчні язичницькі свята східнослов'янських народів прив'язані до різних дат спільного церковного (православного) календаря; не співпадають набір елементів і композиції весняних обрядодій. Різні кліматичні умови спричинили суттєві відмінності у часі проведення, тривалості, характері та манері виконання ігрових весняних танців.

Весняна обрядовість українців, росіян та білорусів позначена рисами національної своєрідності. Характерні відмінності, що виявляє народне хореографічне мистецтво трьох східнослов'янських народів у XIX – початку XX ст., дозволяє поставити під сумнів теорію „єдиного народу” Київської Русі, на якій базувалося радянське хореографічне мистецтвознавство, абсолютизуючи подібне й затушовуючи відмінне.

Джерельні приписи

1. Василенко К.Ю. Український танець: Підручник / К.Ю. Василенко. – К.: ІПК ПК, 1997. – 282 с.
2. Голейзовський К. Образы русской народной хореографии / К.Голейзовський / Общ. ред. и послесл. М.Левина. – М.: Искусство, 1964. – 368 с.
3. Егоров Б. Очерки истории русской культуры XIX века / Б.Егоров. – М.: Изд. „Языки русской культуры”, 2000. – С. 13-392 / Из истории русской культуры. – Т. V (XIX век).
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Михайло Максимович / Перекл. з рос., упор., передм. В.Гнатюка /. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
6. Рыбаков Б.А. Календарь IV века из земли полян / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1962. – № 4.
7. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов: XIX – начало XX вв. / В.К. Соколова. – М.: Наука, 1979. – 286 с.
8. Уральская В.И. Этнические проблемы взаимовлияния народного и профессионального искусства (на материале хореографии) / В.И. Уральская: автореф. дис... канд. философ. наук. – М., 1969. – 29 с.
9. Устинова Т. Беречь красоту русского танца / Т.Устинова. – М.: Молодая гвардия, 1959. – 112 с.
10. Чурко Ю. Белорусский хореографический фольклор / Ю.Чурко. – Минск: Высшая школа, 1990. – 347 с.

Резюме

Розглядається специфіка обрядових танців у календарній святковій обрядовості східних слов'ян кінця XIX – початку XX століття (на прикладі весняного циклу).

Ключові слова: обрядовість, танці, календарний цикл, українське мистецтво, культурні взаємини.

Summary

The specific of ceremonial dances is examined in the calendar festive rite of east slavs of end of XIX – початку of XX age (on the example of spring cycle).

Key words: rite, dances, calendar cycle, Ukrainian art, cultural mutual relations.